

O'ZBEKISTON

TARIXI

1/2018

HISTORY OF UZBEKISTAN

O'ZBEKISTON TARIXI

Илмий журнал

МУНДАРИЖА

Мақолалар

- Ф. Мақсудов.** Аёл цивилизация бўсағасида: археологик антропология маълумотларида аёл ҳуқуқлари ва мақоми 3
- Н. Эгамбердиева.** Қадимги Хоразмнинг мил. авв. VI–V асрларидаги ижтимоий-иқтисодий таракқиёти масалалари 18
- Д. Жамолова.** Бухоро амири Абдулахадхон ва унинг сиёсий фаолияти 32
- А. Тоғаева.** Ўзбекистон шаҳарлари экологияси ва атроф-муҳит муҳофазаси муаммолари (1950–1990 йиллар) 47

Тарихишунослик, манба ва талқин

- С. Каримова.** Абу Райҳон Берунийнинг манбалардан фойдаланиш услуби 58
- Ҳ. Тўраев.** Пўлат Солиев тадқиқотларида ўрта асрлар тарихи масалалари 63

Этнология муаммолари

- А. Аширов.** Фарғона водийси аҳолисининг сув билан боғлиқ мифологик қарашлари ва урф-одатлари 77
- Х. Жуманазаров.** Халқ таботати анъаналарининг минтақавий хусусиятлари 87

O'ZBEKISTON
FANLAR AKADEMIYASI

1

2018

Jurnalga 1998-yil iyulda
asos solindi.

*Bir yilda to'rt marta
chiqadi.*

Х. ЖУМАНАЗАРОВ**ХАЛҚ ТАБОБАТИ АНЪАНАЛАРИНИНГ МИНТАҚАВИЙ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

Этник маданиятнинг эмпирик билимлар ривожини оқибатида юзага келган турларидан бири – халқ табобатидир. Халқ маданиятнинг шаклланиши ва минтақавий хусусиятларни пайдо бўлишида бир қанча объектив ва субъектив омиллар таъсирини кўриш мумкин. Жумладан, бу жараёнга табиий географик шароит, маҳаллий тил, диний эътиқод ва этноснинг рухий-маънавий характери ҳам таъсир қилади¹. Ижтимоий меҳнат тақсимооти натижасида бу илм кишилик жамиятининг маълум гуруҳлари кўлида тўпланди ҳамда даволаш, дори тайёрлаш табибларнинг фаолият турига айланди. Қадимдан табобат анъаналари авлоддан – авлодга, кўпинча бир оила ёки қариндошлар ичида оғзаки тарзда ўтиб келган.

Табобат илми барча халқлар турмуш тарзида бугунга қадар сақланиб қолган ва бу анъаналар бошқа халқларнинг тиб илмидан даволаш усули, ташхис қўйишнинг айрим шакллари ҳамда дориворларни ишлайтиш қоидалари билан фарқланади. Замонавий ахборотлашган жамиятда миллат ёки халқ доирасида табобат анъаналарини минтақавий жиҳатдан ажратиш, айрим ўзига хос томонларини ўрганиш мураккаблик касб этади. Чунки, табобат анъаналари ҳам бевосита шахсларнинг оммавий ахборот алмашинуви натижасида бошқа соҳалар каби интеграциялашиб бормоқда. Ўтган йиллар давомида табобат анъаналари ва даволаш усулларига бўлган муносабат барча давлатларда турлича бўлди. Айрим давлатларда халқ табобати анъаналарига ҳуқуқий мақом берилган бўлса (Хитой, Ҳиндистон...), бошқаларида сунъий тўсиққа учради. Жумладан, XX аср бошларида совет ҳукумати томонидан халқ табобатининг иттифоқ бўйича тақиқланиши² ўзбек халқ табобатини ҳам четлаб ўтмади³.

Табобат билан шуғулланишнинг расмий чекланиши ва табибларнинг қатағон қилиниши оқибатида халқ онгида тиб илми ва анъаналарига бўлган муносабатда ҳам ўзгариш юз берди. Натижада, халқ табобатининг

¹ А ш и р о в А. Этнология. Ўқув қўлланма. Тошкент: Yangi nashr, 2014. 175-бет.

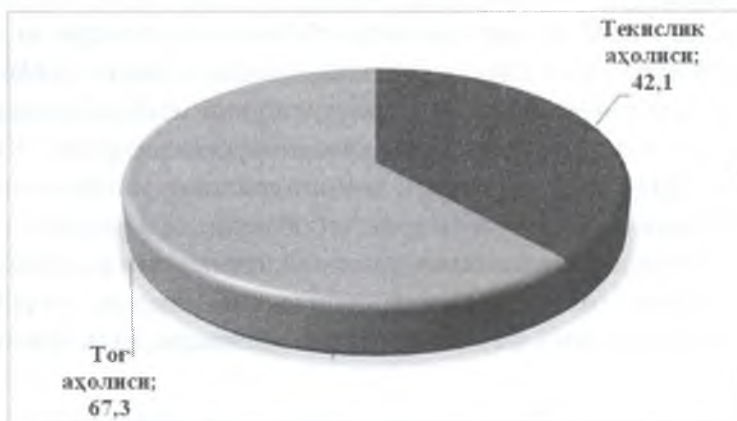
² Традиционная медицина: политика и практика профессионализации / Под ред. Е. Я р с к о й – С м и р н о в о й. М.: Вариант, 2011. 7-бет.

³ С е й ф у л ь м у л ь к о в И. К вопросу о табибизме в Узбекистане // Медицинская мысль Узбекистана. 1928. № 9–10. 71-бет.

анъанавий усуллари, урф-одатлари ва ҳудудий хусусиятларига путур етди. Бу эса, табобат анъаналарини сақлаб қолган халқларнинг маҳаллий табобат усуллари тиббиёт билан рақобатлашиши ва оммавий ёйилиши оқибатида халқ табобати қонуний тақиқланган ёки табобат анъаналари замонавий тиббиёт билан интеграцияси суст кечган халқларнинг турмуш тарзига ҳам кириб келди. Масалан: Хитой, ҳинд ва Тибет табобати усулларига нафақат Осиё, балки Европа халқларида ҳам эътибор катта.

Ўзбек халқ табобатининг минтақавий хусусиятларига тўхталадиган бўлсак, у ўлкада параллел ҳаёт кечирган ўтроқ ва чорвадор аҳолининг тажрибалари, иқлим, савдо алоқалари ҳамда соҳада етишиб чиққан олимларнинг яратган асарлари натижасида шаклланган. Табобат анъаналарини минтақавий фарқлашда қуйидаги омиллар катта рол ўйнайди: географик омил, аҳолининг яшаш тарзи ёки машғулоти тури, маҳаллий ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, халқнинг диний қарашлари.

Географик жойлашув ҳолати табобат анъаналарининг минтақавий хусусиятларини кўрсатиб берувчи бош омилдир. Ҳудуднинг иқлими, табиий шароитдан келиб чиқиб маҳаллий хасталиклар, уларни мавжуд воситалар ёрдамида даволаш усуллари каби жиҳатларни кўриш мумкин. Демак, табиий муҳит, иқлимлар ўзгариши ўша муҳитдаги барча ноз-неъматлардан озикланувчи халқлар феъл-атворига таъсир кўрсатиши шубҳасиз⁴. Халқ табобатининг минтақавий хусусиятларини географик муҳит нуқтаи назаридан тадқиқ этишда аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудни икки қисмга ажратиш мумкин: тоғ ва тоғолди минтақаси ва текислик минтақаси.

1-расм. Кундалик истеъмолда гиёҳлардан фойдаланиш.

⁴ Г у м и л ё в Л. Этнослар ва табиий муҳит. Русчадан М. Маҳмудов таржимаси // Жаҳон адабиёти. 2013. № 7. 153-бет.

Ўтказилган сўровнома натижасидан маълум бўлдики, халқ табобати анъаналари тоғли минтақаларда айрим хусусиятларини сақлаб қолган. Яъни, тоғли минтақада турли табиий воситалари хусусиятларидан фойдаланиш улуши текислик минтақасига нисбатан юқори. Бунинг сабаби:

Биринчидан, маҳаллий аҳоли тоғда ўсувчи барча гиёҳларнинг номи, тузилиши, кўринишини яхши билади. Бу тиб билимлари уларнинг касбига алоқадор бўлмаса-да, кундалик ҳаёт тарзи атроф-муҳит билан доим муносабатда бўлганлиги сабабли бу билимларга кўпроқ мурожаат қилишган.

Иккинчидан, текислик минтақасида яшовчи аҳоли одатда гиёҳларни сотиб олади ёки ўзлари етиштирган маҳсулотлардан муқобил кўринишда фойдаланади. Текисликда яшовчи аҳолининг аксарияти ўтроқ яшаш туфайли, ўсимликларни маданий турга айлантиришга эътибор қаратишган. Ёввойи ҳолда ўсувчи ёки ўтроқ аҳоли яшаш жойи яқинида ўз ҳолича ўсувчи гиёҳларни сунъий кўпайтириш, чатиштириш ва уларни узоқ вақт мобайнида сақлаш ишларига эътибор қаратишади. Текисликда яшовчиларнинг овқатланиш рақонида табиий гиёҳлар миқдори чегараланган бўлиб, унинг ўрнини маданий ҳолда етиштирилган ўсимликлар эгаллаган.

Географик жойлашув табиблар фаолиятига ҳам таъсир ўтказган. Тоғ ва тоғолди ҳудудда яшовчи табиблар яқинлари билан мавсумий гиёҳ теришга чиқса, текисликда истикомат қилувчи табиблар гиёҳларни ўзлари етиштиришга ҳаракат қилганлар ёки имкон қадар қисқа фурсатга гиёҳ тергани чиққанлар. Бухоролик табиб А. Кенжаевнинг айтишича, “текисликда яшовчи табибларнинг тоғли аҳолидан табиий воситаларни харид қилиши улар сотадиган дорилар нархига ҳам таъсир кўрсатган”⁵. Сўровнома натижаларига кўра, тоғ ва тоғолди минтақада яшовчи аҳоли текислик минтақасида яшовчиларга нисбатан шифобахш воситаларни дориворлик хусусиятлари учун кўпроқ тўплаган ва сақлаган. Бунинг бир неча сабаблари мавжуд:

Тоғ ва тоғ олди минтақаси шаҳар марказидан ёки дорихонадан узоқ ҳудудда жойлашганлиги учун, аҳоли ён-атрофда учрайдиган гиёҳларни ортиқча харажат қилмасдан тўплаб, доривор сифатида ишлатган. Бундан ташқари, айрим қир, тоғ этаги ва тоғ ичида жойлашган аҳоли пунктларига борадиган йўл сел келиши, қор ёғиши каби табиат ҳодисалари натижасида бекилиб қолган. Бу ҳам табобат усулларидан фойдаланиш заруратини кучайтирган.

⁵ Дала ёзувлари. Бухоро вилояти Бухоро шаҳри А. Тўқай кўчаси. 2016 йил.

Марказдан четроқ ҳудудда жойлашган аҳоли пунктларида узоқ вақт уй дорихоначилиги сақланган. Шифокорликдан ёки фармацевтикадан хабардор кишилар дориларни уйларига келтириб сотишган. Бу ҳолатда дорилар сони ниҳоятда чегараланган бўлиб, кишилар муқобил вариант сифатида табиб ёки ўша шифокор маслаҳати билан яна табиий воситаларга мурожат қилишган.

Тоғдан тўпланган табиий воситалар бошқа ҳудудларга нисбатан шифобахш хусусиятини кўпроқ сақлаб қолади. Тоғликлар гиёҳларнинг доривор хусусиятлари ҳақида содда билимларга эга бўлган, шунингдек, тоғли минтақада гиёҳларни сақлашга шароитнинг мавжудлиги ҳам бунга сабаб бўлган.

Текислик минтақасида яшовчилар ҳам доривор воситаларни сақлашган. Фақат, айримларигина доривор воситаларни узоқ муддатга сақлашга интилган бўлса, аксарияти истеъмол мақсадида ишлатган.

Демак, шифохоналар ва дорихоналарнинг узоқлиги, айрим енгил касалликлар учун олинадиган дори нархининг йўл кира нархидан арзонлиги, табиий воситаларни тўплаш кам харажат талаб қилиши, асосийси, тоғ минтақасида доривор воситалар текислик минтақасига нисбатан осон топилиши ҳамда уларни сақлаш ортиқча меҳнат талаб қилмаслиги каби омиллар муҳим аҳамият касб этган.

Аҳолининг яшаш тарзи ёки машғулот тури. Кишиларнинг меҳнат турига қараб ҳам табобат анъаналари минтақавий кўринишга эга бўлади. Чорвадорлар, деҳқонлар, хунармандларнинг касаллик турлари, даволаш усулларида фарқли жиҳатларни кузатиш мумкин. Умумий ҳолат шундан иборатки, одамлар қандай машғулот билан шуғулланса, асосан, ўз касби орқали етиштирган ёки машғулоти учун зарур бўлган хом-ашёлардан даволаш учун фойдаланганлар. Кишиларда айрим касб касалликларини вужудга келтирувчи бош омил машғулот туридир. Аҳоли машғулотига қараб икки гуруҳга: чорвадор ва деҳқонларга ажратилса, улар орасида қуйидаги фарқларни кўриш мумкин:

Табобат вакилларига нисбатан.

Табибларнинг фаолият шаклидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, улар мистик ва эмпирик турларга бўлинади. Аҳолининг халқ табobati ва табибларни турларга ажратиши кишиларнинг турмуш тарзи, машғулот тури ҳамда табибларнинг фаолиятига ҳам боғлиқ. Инсонларнинг касбидан келиб чиқиб, якка ёки жамоа бўлиб фаолият юритиши ва ўзаро мулоқотнинг давомийлиги ҳам бу борада ўз таъсир кучига эга. Бошқа томондан, ҳудудда фаолият юритувчи табибларнинг қайси табобат тури билан шуғулланиши ҳам муҳим. Аҳолига “Табобат деганда қайси

турни тушунаси” – деб мурожат қилинганда, чорвадор аҳолининг 28,8% “мистик табобат” – деб, 71,2% “эмпирик табобат” – деб жавоб қайтаришган. Деҳқончилик касби вакилларида эса бу кўрсаткич мос равишда мистик табобат 62,7%ни, эмпирик табобат 37,3%ни кўрсатди.

Сўровнома натижаси аҳолининг мистик ва эмпирик табобатни табиб турларига кўра ажрата олишини кўрсатади. Табобат турлари аҳолининг машғулоти тури ёки яшаш тарзига кўра тавсифланишига қуйидаги омиллар таъсир ўтказди.

Биринчидан, чорвадорлар чорва моллари учун қулай ҳудудларда мунтазам кўчиб юришган ва чўл, тоғ ҳудудларида мавсумий яшашлари натижасида табиий гиёҳларни, чорва ҳамда кишилар учун фойдали хусусиятларини кузатиш имкони мавжуд эди. Деҳқонлар эса ўзларига керакли ўсимликларни сунъий кўпайтириш билан шуғулланишган. Бу эса табиий гиёҳлардан олинадиган натижани бермаган.

Иккинчидан, мистик табобатда турли дин қолдиқларини кўриш мумкин. Ўтрок яшаган аҳоли барча диний қарашларни бошдан кечирган ва диннинг турли кўринишдаги элементларини ўзларида сақлаб қолган. Маълумки, яшаш тарзи кўчманчи бўлганларга нисбатан, ўтрок аҳолининг ҳаракатларига жамоа назорати кучлироқ. Шунинг учун ўтрок яшовчи аҳоли орасида турли диний маросимлар ва урф-одатларни бажариш жамият аъзоларининг диққат марказида бўлган. Бу сабаб ҳам мистик табобат вакиллари ва унинг айрим кўринишлари кўпроқ ўтрок аҳоли қатлами ўртасида сақланиб қолишига олиб келган.

Учинчидан, чорвадор аҳоли орасида яшаш шароитидан келиб чиқиб кўпроқ ташқи таъсир натижасида орттирилган касалликлар учрайди. Масалан, тери шилиниши, суяк синиши, айрим ҳайвон касалликларни юқиши ва ҳ.к. Бу хасталикларни даволаш учун эмпирик билим ва табибга эҳтиёж сезишган. Тарихчи Геродод ҳам “кўпгина доривор ўсимликларни чўпонлар топган” деб ёзиб қолдирган⁶.

Тўртинчидан, ўтрок жамиятда кишилар ўртасида мунтазам ахборот алмашинуви бўлган. Бир воқеликка оид хабарлар инсонларнинг руҳий ҳолатига турлича таъсир қилиши инобатга олинса, одамларга руҳий таъсир ўтказиш орқали даволовчи, дуо-оятлар билан далда берувчи мистик табибларга эҳтиёж пайдо бўлиши табиий. Чорвадор аҳоли ўртасида эмпирик табобат, деҳқончилик билан шуғулланувчиларда мистик табобат тушунчасининг устунлик қилиши, уларнинг яшаш тарзи

⁶ Қ о д и р о в А. Ўрта Осиёда медицинанинг пайдо бўлиши. Тошкент: Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти, 1990. 37-бет.

ва кузатиладиган касалликлар, диний эътиқод, даволаш усуллари каби омилларга боғлиқ.

2. Дориворлардан фойдаланиш.

Чорвадор аҳоли. Аҳолининг машғулоти тури бевосита унинг яшаш муҳити билан боғлиқ. Чорвадорлар тоғ ва тоғ этакларида ҳамда деҳқончилик учун ноқулай текисликларда истиқомат қилишади. Чорвадор аҳоли жуда кўп табиий гиёҳларнинг шифобахш хусусиятларини кашф қилган. Термизлик гиёҳ сотувчи Хидир бобонинг айтишича “чўпонлар ўсимликлар ва ҳайвонларнинг инсонлар учун фойдали томонларини синаб кўриш ҳамда ёввойи ҳайвонларнинг касалланганда қандай гиёҳларни истеъмол қилишини кузатиш орқали уларда баъзи содда тиббий тушунчалар шакланган”⁷. Чорвадор аҳоли қўллайдиган дорилар содда кўринишда бўлиб, асоси битта хом-ашёдан иборат. Масалан: томоқ оғриғи билан боғлиқ хасталикни даволашда турли табиий гиёҳлар билан томоқни чайиш ёки ҳайвон ёғини танага суриш каби усуллар қўлланилган.

Деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли. Деҳқончилик инсондан ўтроқ ҳаёт кечиришни талаб қилган. Шу сабабли деҳқонлар ўзлари етиштирган маҳсулотдан имкон қадар турли хасталикларни даволашда фойдаланишган. Деҳқонларнинг дори воситалари бир неча хом-ашёни аралашмаси кўринишида бўлади. Чунки, деҳқонларда табиий гиёҳлар ёки шу гиёҳлар билан озикланувчи ҳайвоннинг тана қисмларини топиш имкони чорвадорларга қараганда камроқ. Табиба Р. Умарованинг фикрича, “тоғ гиёҳининг топилавермаслиги сабабли деҳқончилик қилувчилар турдош воситалардан фойдаланган ёки гиёҳларни сунъий ўстиришган”⁸. Гиёҳларни сунъий равишда кўпайтириш бугунги кунда айрим гиёҳларнинг бутунлай йўқолиб кетиш хавфини камайтиради. Бу гиёҳларнинг кучи табиий турдагидан кам бўлганлиги учун унга кучайтирувчи қўшимчалар қўшишган. Масалан: томоқ оғриғини даволашда турп ёки беҳи ичига асал солиб дори тайёрлашган. Чунки, ҳар иккиси алоҳида ҳолатда етарли самара бермайди.

3. Тиббий қуроллар турига кўра.

Аҳолининг машғулоти тури таъбиотда қўлланиладиган жиҳозларга ҳам ўз таъсирини ўтказган. Чорвадор аҳоли қатлами табиатда учрайдиган жисмлардан ўз ҳолича даволаш мақсадида фойдаланса, деҳқонлар ва хунармандлар керакли жиҳозни кўпроқ қўлда яшашган. Чорвадорлар тайёрлайдиган содда дорилар учун алоҳида махсус

⁷ Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти, Термиз шаҳри Алпомиш маҳалласи. 2016 йил.

⁸ Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти, Каттакўрғон тумани Дамариқ маҳалласи. 2016 йил.

жиҳозлар талаб қилинмайди ва аксинча, мураккаб дориларни тайёрлаш учун махсус анжомлар зарур⁹. Мураккаб дорилар учун ҳовонча, тарози, турли маъданлардан қилинган қошиқларга бўлган талаб уларни юзага келишига сабаб бўлган. – Аҳоли машғулоти турининг таъсирига таъсирининг яна бир жиҳати қуйидагича: халқ таъбиотида қон олиш жараёнида зулук, наштар, қортик (қорик)дан¹⁰ фойдаланилади. Зулукни сув ва қўлмақлардан топиш имкони бўлгани учун, ундан кўпроқ дехқон, ҳунармандлар фойдаланган бўлса, қортикни чорвадорлар ишлатишган ва у қорамол шохидан тайёрланган. Аҳолининг яшаш тарзи ва машғулоти турига кўра халқ таъбиотининг ўзига хос кўринишлари қуйидаги расмда умумий ҳулоса ҳолида акс этган.

Чорвадорлар	Дехқончилик касби вакиллари
Таъбиот вакилларига нисбатан	
Эмпирик таъбиот	Мистик таъбиот
Дориворлардан фойдаланиш	
Содда дорилар	Мураккаб дорилар
Тиббий қуроқлар	
Табиатдан олинган воситалар	Қўлда ишланган жиҳозлар

2-расм. Аҳолини машғулоти турига кўра гуруҳларга ажратиш.

Маҳаллий ўсимлик ва ҳайвонот дунёси. Таъбиотда доришунослик анъаналарига эътибор қаратилса, асосан гиёҳлар, ҳайвонлар ва минераллар қўлланилади. Инсонлар ўзлари етиштирадиган маданий ёки яшаш жойига яқин бўлган ёвойи ўсимликларни мунтазам кузатиши натижасида, уларнинг шифобахш хусусияти кашф қилинган. Ҳайвон аъзоларидан фойдаланиш ҳам шунга ўхшаш: кишилар даволашда ўзлари боқадиган ҳайвондан фойдаланишган. Масалан, араблар¹¹ туянинг гўшти, сут маҳсулоти ва чиқиндиларидан, чувашлар¹² эса, отнинг тана аъзоларини ишлатишган.

⁹ Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти, Каттақўрғон тумани Баланчордара маҳалласи. 2017 йил.

¹⁰ Қон олиш ҳақида // Шарқ таъбиоти. 2000. № 2–4. 19-бет.

¹¹ Каримова С. Исмоил ал-Бухорийнинг таъбиотга оид ҳадислари // Шарқшунослик. 1999. № 9. 15-бет.

¹² Никонова Л. Традиционная медицина тюркских народов Поволжья и Приуралья как часть системы их жизнеобеспечения. Рузаевка: Рузаевский печатник, 2000. 78-бет.

Ўзбекларда қорамол ва қўй маҳсулотлари кўпроқ ўрин эгаллайди. Чунки, чорвачиликнинг асосий қисми шу хайвонлардан иборат. Иккинчи томондан, инсон ўзи яшаб турган ҳудуднинг флора ва фаунасини мунтазам истеъмол қилиши натижасида, танада шу маҳсулотларга нисбатан мослашиш юз беради. Бу ҳолат, маҳаллий хом-ашёлардан тайёрланган дориларнинг ноҳўя таъсирларини олдини олган. Табиблар ҳам касалликка ташхис қўйишда хастанинг яшаш жойи, кўпроқ қандай маҳсулотларни истеъмол қилиши каби омилларга алоҳида эътибор қаратишган¹³. Халқларнинг доришунослик анъаналарига эътибор қаратилса, дори тайёрлаш усули ва унда ишлатилувчи жиҳозлар ўхшаш бўлгани билан хом-ашёда минтақавий фарқ кўзга ташланади.

Халқнинг диний қарашлари. Табобат анъаналарини диний қарашлар, қоидаларсиз тасаввур қилиш қийин. Дин табобат анъаналари ва табибларнинг ахлоқий меъёрларини шаклланишида фалсафий асос бўлиб хизмат қилади. Халқ табобати анъаналари ўша халқнинг диний қарашлари ва ақидалари билан боғлиқ. Масалан, ҳинд, Тибет табобати буддизм динига, Хитой табобати эса Дао ва конфуцийлик фалсафий қарашларига таянади¹⁴. Ўзбекларнинг табобат анъаналарига доир тозалик, поклик, беморлар билан муомала қилиш, тўғри овқатланиш каби ҳаракатлар зардуштийлик, ислом дини қоидалари асосида мустаҳкамланган. Табобатнинг фалсафий жиҳатларини пайдо бўлиши ва тиб қоидаларини халқ томонидан қабул қилиниши, бажарилишида диний билимлар муҳим ўрин тутади.

“Авесто”да соғлом турмуш тарзи тарғиб қилиниб, инсон сув, ҳаво, ер ва тупроқни асраш кераклиги айтилган¹⁵. Бу қараш халқ табобатида мизож таълимоти билан ҳамоҳанг келади. Табиблар инсон танасини совуқ ва иссиқ мижозга ажратиб ўрганиши ва тўрт унсурнинг танадаги сафро, қон, лимфа ҳамда савдога ажратиши билан муштарақлик касб этган. Инсон характери ва касалликларнинг сабаби ана шу тўрт унсурнинг нормада бўлиши ёки биттасини ортиб кетиши билан изоҳланади.

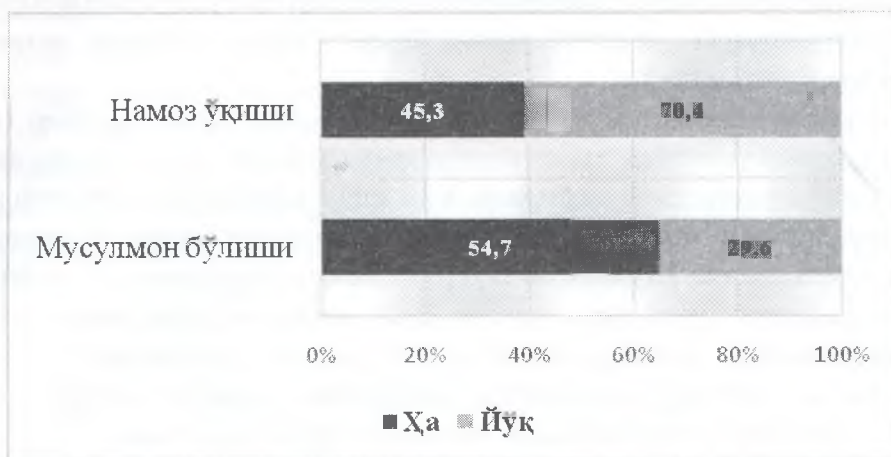
Марказий Осиёга ислом дини кириб келгач, халқ табобати анъаналарига ҳалол-ҳаром, тозалик ва поклик тушунчалари янада

¹³ Дала ёзувлари. Навоий вилояти, Кармана тумани Жалоир қишлоғи. 2016 йил.

¹⁴ К ы з ы л - о о л М. Народная медицина Тувы: современное состояние и перспективы развития // НИИ медико-социальных проблем и управления Республики Тыва. 2015. № 1. 226-бет.

¹⁵ А б д у л л а е в Ш., Х а к и м о в Д. “Авесто” ва тиббиёт // “Шарқ ва Ғарб: зардуштийлик ва “Авесто”нинг ғарб дунёқарашига таъсири” номли халқаро илмий-назарий семинар материаллари. Наманган: 2001. 21-бет.

кенгроқ тадбиқ этилди. Шу билан бир қаторда бадантарбия, тўғри турмуш тарзи, табибларнинг мажбуриятлари, ҳатто беморларни зиёрат қилиш одоби каби жиҳатлар ҳам инобатга олинди¹⁶. Бу эса шарқ табобати анъаналарининг бошқа халқлардан фарқловчи сифатлардан бирига айланди, бунда табиб ва бемор ўртасида ишонч муҳим аҳамиятга эга. Ўтказилган сўровномада аҳоли табибнинг диний қарашларига қай даражада эътибор беришини кўриш мумкин.

3-расм. Табиб қайси диний талабга жавоб бериши керак?

Расмга назар солинса, табибнинг намоз ўқиши борасида катта талаб қўйилмаса-да, лекин унинг мусулмон бўлиши муҳим аҳамиятга эга эканлиги маълум бўлади. Бунинг сабаби қуйидагича:

Биринчидан, табибнинг диний кадрятларга бўлган муносабати, бевосита унинг иш фаолиятига ҳам таъсир ўтказди. Шу сабабли, кўпчилик аҳоли табибнинг динга бўлган муносабати муҳим ўрин тутганини таъкидлайди.

Иккинчидан, табиб шахси баҳоланганда кишилар томонидан унинг диний қарашлари инобатга олинса-да, тўғри ёки нотўғри фаолият юритишини иш жараёнида аниқлаш мумкинлиги ва улар учун кун тартибининг мавжуд эмаслиги ҳақимларнинг намоз ўқиши борасида мутлоқ қатъий талаб қўйилмаганини кўрсатади.

Учинчидан, ислом дини инсон учун ҳалол нарсаларни буюрганлиги сабабли, бемор мурожаат қилувчи табиб ҳам мусулмон бўлишига (тўғрироғи ҳар икки томон бир динга эътиқод қилишига) катта эътибор беради. Бунинг сабаби сўралганда, аксарият беморлар, таъқиқланган

¹⁶ Дала ёзувлари. Фарғона вилояти Фарғона тумани Миндон қишлоғи. 2015 йил.

хом-ашёдан иборат дори бериши бизнинг диний қадриятларимиз туб моҳиятини тушунмайди деган хулосага олиб келган. Бу фикрга қарши бўлганлар эса (29,6%) табиблик касби ёки табобат илми динга боглик эмаслигини, мусулмон табибларда мавжуд бўлмаган даволаш турлари ёки дорилар бошқа дин вакилларида топиш эҳтимоли борлигини келтириб ўтишган. Бу фикр тарафдорлари инсон саломатлиги турли диний қарашлар, эътиқодлар ва айрим таъқиқлардан ҳам устун туради деган қарашни илгари сурадилар ва ҳатто улар орасида табиб буюрмасида, бошқалардан эшитган ҳолда баъзи ҳайвон гўштини истеъмол қилганлар ҳам мавжуд.

Туртинчидан, энг асосийси табибнинг шахси. Яъни, ҳар бир табиб шахс сифатида касбий ахлоқ нормаларини миллий қадриятлар ва диний қоидалар асосида шакллантиради. У ўз ҳатти-ҳаракатлари, даволаш воситалари, мулоқот этикети каби масалаларда диний ва жамоавий қарашларни инобатга олади. Шу каби омиллар мусулмон табибларга бўлган (баъзан бошқа миллат бўлса ҳам) талабни бошқаларга нисбатан юқорилигини таъминламоқда. Демак, аҳолининг катта қисми табибларнинг ўз дини доирасида даволаш амалларини бажаришини инобатга олиб, диний қарашлари бир бўлган табиблар хизматини афзал билишади.

Табобат анъаналарида минтақавий хусусиятларнинг пайдо бўлишига бир ҳудудда айрим касалликларни мунтазам кузатилиши (мавсумий ва касбий касалликлар) ёки оммавий юқумли касалликларни тез-тез учраши ҳам таъсир ўтказди. Бу каби ҳолатларнинг юзага келиш сабаби юқорида таъкидланганидек, иқлим, аҳолининг яшаш муҳити ва бошқалар бўлиб, оқибатда шу ҳудудда маълум касалликларни даволашга ихтисослашган табибларнинг оммавий пайдо бўлишига олиб келди.

Юқорида тилга олинган усулларни табобат анъаналарини минтақавий жиҳатдан тадқиқ қилишда барча ҳудудлар ёки халқлар учун ягона метод сифатида илгари суриб бўлмайди. Айрим ҳолларда хусусий ёндашув масалага бирмунча ижобий ойдинлик киритиши мумкин. Бугунги кунда ҳудуднинг географик жойлашуви, иқтисодий ҳолати, тиббиёт ва табобат анъаналарининг ўзаро трансформацияси ҳам долзарблик касб этади. Айрим халқларда табобат анъаналарига бўлган муносабат давлатнинг замонавий тиббиёт ютуқларини жорий қилиш динамикаси билан ўлчанса, бошқа халқларда табобат илмига асосий соғлиқни сақлаш воситаси сифатида қаралиб, тиббиёт ютуқлари муқобил вариант ўрнида талқин қилинади.

Ушбу омиллар асосида айтиш мумкинки, хусусий ҳолларда аҳолининг этник таркиби, турмуш даражаси, мигрантлар оқими, шаҳарлашиш

(урбанизация), табобат анъаналарини конуний химоя қилиниши кабилар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Ўрта асрларда халқларнинг ўзаро савдо муносабатлари натижасида нафакат истеъмол товарлари, балки тиббий китобларнинг тарқалиши ва бир ҳудудда турли халқ савдогарларининг узоқ вақт ўзаро уйғун ҳолда яшаши ҳам маданиятлар алмашинувиға, қоришувиға сабаб бўлган. Бу каби ҳолатлар барча ҳудудларда бирдек кечмаган, шунинг учун айрим ҳолларда масалаға хусусий ёндашув талаб қилинади.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, табобат усулларини минтақавий жиҳатдан ўрганиш маҳаллий халққа хос анъана ва удумларни тадқиқ қилиш ҳамда табобатға тўла маълум бўлмаган айрим усулларни ўрганиш имконини беради. Табобат анъаналарининг пайдо бўлиши ва ривожланиши кишилик тарихининг илк босқичига тақалиб, унга асрлар давомида эришилган барча ютуқлари жорий қилинган. Масалан: табобат қуролларининг кўриниши, хунармандчилик усулларининг ривожини ўзида акс эттирган бўлса, табибларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, уларнинг нотўғри муолажаси натижасида жавобгарликка тортилиши жамиятнинг ҳуқуқий саводхонлигини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Табобатнинг минтақавий анъаналарини фақат этнологик жиҳатдан ўрганиш етарли натижа бермайди, масалани тўлақонли ўрганиш учун унга комплекс равишда муносабат билдириш зарур. Шу сабабли халқ табобати анъаналари этнология, тиббиёт, психология, социология, биология, соғлиқни сақлаш соҳалари доирасида долзарблик касб этади.

Х. ЖУМАНАЗАРОВ**ХАЛҚ ТАБОБАТИ АНЪАНАЛАРИНИНГ МИНТАҚАВИЙ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

Ушбу мақолада халқ табобати анъаналарининг шаклланишида минтақавий омилларнинг таъсири ёритилган. Яъни, халқларнинг географик жойлашуви, машғулоти тури ҳамда ушбу ҳолатларнинг ўша халққа хос этник анъаналарда ўз аксини топиши халқ табобати мисолида тадқиқ этилган. Шу билан бир қаторда, аҳолининг диний қарашлари ва маҳаллий ўсимлик ҳамда ҳайвонот дунёсининг ўзига хослигини миллий анъаналар таъсири этиши ҳам эътибор олинган.

Калит сўзлар: географик жойлашув, машғулоти тури, диний қарашлар, деҳқончилик, чорвачилик, мистик табобат, эмпирик табобат, табиб, туркона (сода) ва мураккаб дорилар.

Х. ЖУМАНАЗАРОВ**РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАДИЦИЙ НАРОДНОЙ
МЕДИЦИНЫ**

В данной статье рассматривается влияние поясных факторов на формирование традиций народной медицины. В статье отражены географическое положение народов и вид занятий в этнических традициях. Основное внимание уделяется религиозным взглядам населения и самобытности местной флоры и фауны и влиянию этих факторов на национальные традиции.

KH. JUMANAZAROV**REGIONAL FEATURES OF FOLK MEDICINE TRADITIONS**

The article features the impact of regional factors on the formation of national medicine traditions. That is, the geographical location of the peoples and the type of training are reflected in the traditional ethnic traditions of the people. At the same time, the focus is laid on religious views of the population and peculiarities of the local flora and fauna, as well as on the impact of such factors on national traditions.